

МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ І ВСІЄЇ РУСИ КЛИМЕНТ СМОЛЯТИЧ «КНИЖНИК І ФІЛОСОФ, ЯКИХ В РУСЬКІЙ ЗЕМЛІ НЕ БУЛО» (1147–1154)

протоієрей Віталій КЛОС

Стаття присвячена 870-літтю з часу обрання та поставлення Собором єпископів на Київський митрополичий престіл українця (русича) Климента Смолятича. Подано відомості про життя та діяльність митрополита Климента, визначного богослова й інтелектуала свого часу. Здійснена спроба аналізу його напрацювань.

Ключові слова: Собор, поставлення, апостольські правила, патріарх, Климент Смолятич, митрополит Київський і всієї Русі, єпископ, князь.

archpriest Vitaly KLOS

CLEMENT SMOLYATICH, THE METROPOLITAN OF KYIV AND ALL RUS "UNIQUE SCHOLAR AND PHILOSOPHER IN THE LAND OF RUS" (1147–1154)

The article is devoted 870 anniversary of the election of bishops and appointing Clement Smolyatich, a Ukrainian (Rusich) as the Metropolitan. It outlines the life and work of Metropolitan Clement, an outstanding theologian and intellectual of the time. The author attempts to investigate into the Metropolitan's legacy and developments.

З часу прийняття християнства при рівноапостольному князі Володимирі (988 р.) упродовж майже 700 років Українська Православна Церква, або ж, як вона тоді називалася, Київська митрополія (до 1686 р.), знаходилася в канонічному підпорядкуванні Константинопольської Патріархії. Хоч за розмірами своєї території, за кількістю населення Русь нічим не поступалася всій тогочасній Візантійській імперії, а в деяких моментах і перевершувала її, для церковного управління сюди надсилалися тільки митрополити, як до одного з округів Константинопольського Патріархату. Сьогодні, коли ми маємо власну державу, Верховна Рада і Президент якої звертаються до Вселенської Патріархії про надання автокефалії Українській Православній Церкві, досить важливо згадати ті історичні уроки спілкування з Константинополем, які були 1000 років тому.

Українське Православ'я, яке не тільки географічно, але й за кількістю православного люду є однією з найбільших Церков у Православному світі, упродовж двох десятиліть звертається до Церкви-матері Константинопольської щодо на-

Key words: *Cathedral, rules of apostolic, Patriarch, Metropolitan of Kyiv and All Rus, Bishop, Prince.*

дання, або, правильніше сказати, визнання своєї автокефалії. Постановлення митрополитів-русичів на

Київську кафедру – спочатку Іларіона, а потім через сто років Климента, людей не тільки високоосвічених, про що згадує як літопис, так і свідчать твори власноручно ними написані, але найголовніше подвижників, які попередній свій поступ до поставлення на кафедру проводили у великому подвигу: перший – в печері, яка в майбутньому стала початком для Києво-Печерського монастиря, бо саме в ній оселився преподобний Антоній Великий, а другий – в Зарубському монастирі, який знаходився неподалік Трахтемирова.

Джерелами для вивчення згаданого питання є перш за все автентичний твір митрополита Климента «Послання, написане Климом, митрополитом Руським, священнику Фомі і розтлумачене Афанасієм-ченцем» та інші праці, які приписують йому, Літопис Руський, Києво-Печерський патерик та всі ті історіографічні праці, автори яких висвітлюють та аналізують поставлення Собором єпископів митрополита Климента на кафедру Київських митрополитів.

Коли ми говоримо про те, що в адміністративному відношенні Руська Церква була підпорядкована Константинопольській, то не повинні забувати, що церковне управління має в собі два складових елементи – те, що є в ньому встановлене Богом, і те, що є в ньому звичайного людського. Богом встановленою у церковному управлінні є чітка ієрархічна структура, яка складається із єпископа, пресвітерів та дияконів, а все інше, що складає собою систему так званої адміністративної централізації, має цілком людське походження. На початках кожна окрема церковна община, якою б малою вона не була, знаходячись навіть у селі, коли вона мала свого єпископа, то була цілком самостійною Церквою і ні від кого не залежала, бо вона являла собою досконалу Церкву у всій своїй повноті. Вселенська ж Церква мала б являти собою єдність великої кількості таких, ні від кого не залежних самостійних Церков, об'єднаних тільки узами братньої любові. Через недосконалість людської природи та неможливість підтримувати належним чином у своєму середовищі мир і добре впорядкування одним духом любові, те, що було встановлене Богом, досить скоро потрібно було доповнити людським, а саме за зразком суспільних інституцій впровадити в Церкві систему підпорядкування й адміністративної централізації. Як ні одна

держава не має права посягати на підпорядкування собі іншої, і як кожна держава має право впорядковувати свої внутрішні справи цілком самостійно, так само й у церковному сенсі – ні одна самостійна Церква не має права посягати на підпорядкування собі іншої, подібно до того, як і кожна Церква має право влаштувати свої внутрішні справи, не зважаючи ні на кого. Як стверджує протоіерей Євгеній Голубінський, «в Церкві в такому випадку діє не право Божественне, яке цього зовсім не торкається, а звичайне право людське. Таким чином, Церква Грецька мала таке ж право підпорядкувати собі Церкву Руську, яке право мала б держава Грецька (Візантійська) підкорити собі державу Руську, тобто не мала ні найменшого й ніякого права на це» [2, с. 257–259].

Аналізуючи це питання, протоіерей Євгеній переконливо пише: «У Греко-Римській імперії система церковної адміністрації виявлялася в поділі всієї області Церкви на п'ять патріархатів з підпорядкованими їм митрополіями. Руські мали повне право заснувати в себе не тільки ті ж п'ять патріархатів, але навіть і більше й взагалі стільки, скільки б самі забажали. Замість системи патріархатів з митрополіями вони мали право ввести якусь іншу систему; одним словом – мали право облаштувати свою церковну адміністрацію цілком незалежну від греків і їхнього прикладу, єдиним своїм власним розумом і за своїм власним розумінням» [2, с. 263–264].

Ніхто з мислителів Київської держави не був удостоєний літописцем такої великої оцінки, як митрополит Климент Смолятич: «І був книжник і філософ, яких в Руській землі не було до того» [цит. за: 4, с. 178]. Про місце й час народження майбутнього митрополита та визначного церковно-політичного діяча XII століття Климента Смолятича достовірних відомостей не збереглося. Однак прізвище «Смолятич» лягло в основу гіпотези та припущення декотрих дослідників, які стали доводити, що він був родом зі Смоленська. На нашу думку, достовірнішим є твердження протоіерея Євгенія Голубинського та професора М. Грушевського, що таке прізвище є родовим [2, с. 306]. Так, професор М. Грушевський пише, що «на підставі прізвища Кліма “Смолятич”, деякі історики літератури пробували зробити з нього письменника спеціально смоленського, і навіть представника спеціально “смоленської літератури”. Та незалежно від того, що навіть якби Клим і був спеціально Смоленським письменником, він репрезентував би все-таки тогочасну київську школу, освіту й літературну манеру, бо Смо-

ленськ ніяким самостійним і літературним центром не був (там навіть єпископія була заснована тільки 1130-их роках), ніщо не вказує на те, щоб Клим був письменником смоленським. Але в кожному разі Заруб, де подвизався Клим, був у Київщині і в Смоленську мало знали Кліма...» [3, с. 80–85].

Як відомо, біля Києва дійсно знаходився Зарубський монастир. Ймовірно, саме там проводив час у молитвах майбутній Київський митрополит. Він став відомим своєю великою обізнаністю, широкою ерудицією та літературним умінням. Є підстави вважати, що освіту Климент отримав у Константинополі, що був на той час інтелектуальним центром для всієї Європи. Прийнявши чернечий постриг, Климент з часом стає схимником та мовчальником, взявши на себе обітницю мовчання [5, с. 8].

Розуміючи велике значення національного питання, Климент намагається зменшити впливи греків у житті Київської митрополії. Саме він став другим митрополитом-русичем, обраним Собором місцевих єпископів на Київську кафедру в 1147 р. за ініціативи великого Київського князя Ізяслава II Мстиславовича. Достеменних причин такого обрання дослідники не можуть назвати. Хоч серед таких причин називають тодішні заворушення, що унеможливлювало дорогу до Царгорода, або ж певні непорозуміння з патріаршим престолом. Так, у 1146 р. помер Константинопольський патріарх Михаїл Оксит, його наступник Козьма Аттік був зміщений. Упродовж всього 1147 р., за деякими винятками, патріарша кафедра була вакантною [8]. Однак найбільш вірогідним поясненням такого обрання, напевне, є бажання князя уникнути залежності Київської митрополії від Царгорода.

Князь Ізяслав Мстиславович (онук Володимира Мономаха та родоначальник лінії Волинських князів) був запрошений на Київський великокняжий престіл у 1146 році. Кафедра Київських митрополитів була на той час вакантна після залишення її попереднім митрополитом Михаїлом II. Достовірно не відомо, з яких причин митрополит Михаїл покинув кафедру та поїхав у Константинополь, але при своєму від'їзді з Києва він залишив для єпископів запис, яким забороняв служіння у Святій Софії без митрополита. На думку протоієрея Євгенія Голубинського, цим рукописом митрополит Михаїл не тільки нагадував архіпастирям канонічні правила, але й робив це, щоб покарати великого Київського князя Всеволода Олеговича (що обіймав престіл перед Ізяславом) відсутністю архієрейських богослужінь у головному храмі його столиці. Однак після смерті Всеволода і

через затягування із призначенням нового митрополита Патріархом Вселенським це покарання лягло на нового Київського князя Ізяслава. Хоч факт відсутності урочистих богослужінь у Софійському соборі не був надто обтяжливим для самого князя, але це, напевне, досить негативно відбивалося на його самолюбстві, бо в порівнянні з іншими навіть руськими князівствами він знаходився ніби під якимось покаранням чи епітимією. Однак Ізяслав, як один із найвидатніших князів домонгольського періоду, маючи досить твердий характер, не схильний був довго терпіти таку ситуацію. Тому він вирішив сам з руських людей обрати та поставити митрополита без будь-яких зносин із Константинополем. Відомості про обрання і поставлення Климента подають Лаврентіївський й Іпатіївський літописи [2, с. 301–302].

Елекційний Собор був скликаний за пропозицією Чернігівського єпископа Онуфрія. Усіх єпископів, присутніх на Соборі, за свідченням Київського літопису, було сім, а за свідченням Києво-Печерського патерика – дев'ять. Останнє свідчення виглядає правдоподібнішим, оскільки на той час в Русі було 10 або ж 11 єпископських кафедр, одна з яких була вакантною. Обґрунтовуючи право українців на свого митрополита, єпископ Онуфрій згадав часи благовірного князя Ярослава Мудрого, коли аналогічним чином за згодою князя та єпископів був поставлений святий Іларіон – перший русич на Київській митрополичій кафедрі. Таке звернення до цього історичного прикладу не випадкове, як і те, що в подіях 1147 року впливає ім'я заступника та покровителя Руської землі святого Климента Римського. Єпископ Онуфрій запропонував звершити поставлення нового митрополита головою святого Климента, папи Римського, яка зберігалася в Десятинній церкві Успіння Пресвятої Богородиці, «як ставлять греки рукою святого Івана Богослова». У літописі Руському про це поставлення читаємо: «У той же рік поставив Ізяслав [Мстиславич] митрополитом Клима Смолятича, *русина*, вивівши [його] з [города] Заруба, – а був він чорноризець, і схимник, і був книжник і філософ такий, якого ж у Руській землі не було, – тому що сказав чернігівський єпископ: “Я довідався, що єпископам, зійшовшись, належить митрополита поставити”. Отож зійшлися чернігівський єпископ Онофрій, білгородський єпископ Феодор, переяславський єпископ Євфимій, юр'євський єпископ Деміан, володимирський Феодор. Новгородський Нифонт [і] смоленський Мануїл сказали: “Нема того в законі, щоб ставити єпископам митрополита без патріарха. Лише патріарх

ставить митрополита. І ми оба не поклонимося тобі, ні служитимемо з тобою, бо не взяв ти єси благословення [ні] в святій Софії, ні од патріарха. Якщо ж ти се здійсниш – дістанеш благословення од патріарха, – то тоді ми тобі поклонимося. Ми оба взяли од Михаїла од митрополита рукописання, що не належить нам без митрополита у святій Софії служити”. Він же, Онофрій таки чернігівський, тяжко сердячись на них за це, сказав: “Я довідався, належить нам поставити, бо голова в нас є святого Климента. Адже ставлять греки рукою святого Іоанна”. І тоді, обдумавши, єпископи головою святого Климента поставили його, [Клима], митрополитом» [9].

Усе це було зроблено без погодження з Константинопольським патріархом. Тому проти такого обрання виступили три руських єпископи, два з яких були греками: Новгородський Нифонт (грекофіл), Смоленський Мануїл (грек за походженням), Полоцький Косьма (також, мабуть, грек). Однак шість єпископів проголосували за таке обрання: Чернігівський, Білгородський, Переяславський, Юріївський, Володимирський і Турівський.

27 липня 1147 року Климент став митрополитом Київським і всієї Руси. Цю дату князь Ізяслав обрав не випадково, бо в цей день не тільки була неділя, але й пам'ять святого Пантелеїмона, що був покровителем великого князя, який під час таїнства хрещення отримав це ім'я. Хоч становище його було досить хитким, зважаючи на опозицію трьох єпископів, але можна з великою ймовірністю стверджувати про те, що митрополит достойно звершував своє архіпастирське служіння при повній підтримці великокнязівської влади.

Руських єпископів, які не підтримали обрання Климента на митрополита, останній намагався різними способами примирити з собою та добитися в них визнання своєї влади законною. Так, щодо Мануїла Смоленського, який не мав особливого авторитету, ні в міру своїх особистих якостей, ні з точки зору кафедри, яку обіймав, тим більше, що він був сам греком, а тому протести його самі по собі мали не велику силу, митрополит не надто переймався цим. Зовсім по-іншому складалася справа з єпископом Нифонтом, який, маючи великий особистий авторитет й обіймаючи одну з найвпливовіших після Київської кафедр, вважався добрим знавцем церковних канонів. Тому митрополит намагався застосувати всі можливі підходи для вирішення цього питання. Однак усе це було марною справою. Не допомогли тут ні переконання, що тривали упродовж двох років, ні ув'язнення в Києво-Печерському монастирі, з якого,

щоправда, досить швидко він був звільнений князем Юрієм Долгоруким, що, у 1149 р. зайнявши Київський престіл, прогнав Ізяслава II, а з ним поїхав з Києва й митрополит Климент. Єпископ Мануїл, уникаючи неласки митрополита та боячись постраждати подібно до Нифонта, постійно знаходився в бігах, переховуючись у різних місцях [2, с. 310].

Як пише П. Кралюк, під час Собору заявила про себе «візантійська партія». Так, «єпископ Новгородський Нифонт хоча й був, судячи з усього, русином, але належав до візантійських ригористів. Таких духовних колаборантів у нас завжди вистачало. Саме Нифонт очолив опозицію до Климента Смолятича» [8]. У Києво-Печерському патерику можна прочитати розповідь про блаженного Нифонта, єпископа Новгородського, що, ще будучи ченцем Печерського монастиря, «дотримувався ретельно життя тих святих отців і за свою велику чесноту був поставлений єпископом Новгорода». Нифонт не хотів співслужити з новообраним митрополитом Климентом, оскільки він не мав благословення від Вселенського патріарха. А отримавши повідомлення про те, що від Вселенського патріарха на Русь іде митрополит Костянтин, вирішив особисто приїхати в Київ, щоб прийняти благословення від нового митрополита з Константинополя. Згадується й про те, як сам патріарх у посланні до Нифонта хвалив його за «великий розум і мужність». Прибувши до столярного града у 1156 році, він незадовго після цього захворів і через 13 днів спочив у мирі, як сказано в Патерику, «8 дня, у Світлий Тиждень», напевне, так і не побачивши новопризначеного митрополита [6, с. 100–102].

На думку протоієрея Євгенія Голубинського, Іпатіївський та Новгородський літописи співзвучно пишуть про те, що протести єпископа Нифонта торкалися не порядку обрання руськими єпископами на Соборі та поставлення на Київську кафедру русича, а перш за все його посвяти без благословення патріарха й того, що митрополит Климент не шукав спілкування з патріархом й таким чином перебував у розколі з ним [2, с. 309]. Але, з другого боку, чи міг патріарх дати благословення на обрання кандидата в митрополити на Соборі руських єпископів без його участі та впливу? Як відомо, обрання та поставлення з наступною висвятою кандидата в митрополити Київські відбувалися в Константинополі. Майже всі митрополити в період до 1240 р. були з числа грецьких єпископів, які прибували на Русь без будь-яких погоджень з місцевими чи то архієреями, чи то державною владою.

Цікавий факт, що після спілкування через переписку з патріархом єпископ Нифонт називає себе архієпископом, що відображено в документі від 1148 р. Як відомо, в той час архієпископами могли бути ті, хто безпосередньо підпорядковувався патріарху, не маючи вже підпорядкування своєму окрузному митрополиту. Це свідчить про те, що патріарх прийняв Нифонта у своє безпосереднє підпорядкування, щоб підтримати його в боротьбі з митрополитом Климентом, боячись повторення самостійного обрання руськими єпископами наступних митрополитів.

У час перебування митрополита Климента на кафедрі Київській в місті сталося підступне вбивство киянами князя Ігоря Ольговича, який нібито претендував на великокнязівський престіл. Хоч і митрополит, і сам князь Ізяслав та його молодший брат Володимир були проти такого вчинку, однак їм не вдалося стримати розгніваний натовп. Тіло вбитого князя Ігоря належним чином було відспіване та поховане з благословення митрополита ігуменом у Федорівському монастирі. Деякі з присутніх під час поховання розповідали, що бачили знамення, нібито в цей час з'явилося світло або ж загорілися всі свічки у храмі. Хоч митрополит заборонив розповсюджувати ці оповіді, але вони стали підґрунтям для канонізації князя Ігоря противниками великого князя Ізяслава, що звинувачували саме його в цій смерті, а Ігоря називали мучеником [9].

Ми бачимо, наскільки обережно та розумно в цій непростій ситуації діє митрополит Климент. З одного боку, намагається стримати киян від нерозумного вчинку, усвідомлюючи, що цим самим вони не тільки погублять душу, але й розуміючи, що це стане приводом для звинувачення великого Київського князя Ізяслава в цьому вбивстві, а через це й боротьби проти нього не тільки явних ворогів, але й всіх, хто так чи інакше претендував на Київський престіл. А це звинувачення князя у нібито вбивстві Ігоря було тільки приводом для такої цілі. Коли ж трагедія все ж таки сталася, митрополит намагається звести до мінімуму всі негативні наслідки цього діяння, не дуже й вірячи в «чудо», що нібито відбулося над тілом князя Ігоря, оскільки все це будувалося на чутках [8].

Митрополит Климент перебував на митрополичій кафедрі з невеликими перервами впродовж дев'яти років (1147–1155). Виникає питання, чому князь Ізяслав не потурбувався про визнання митрополита Климента перед патріархом? Адже впродовж цих дев'яти років не тільки митрополит не контактував з патріархом, а патріарх з митрополитом, але й вся Руська Церква не підтримувала спілкування з Царгородом [2, с. 311; 4, с. 178, 179].

У 1149 році князь Ізяслав був вигнаний з Києва Юрієм Долгоруким та вирушив до свого родового удільного князівства в місто Володимир (на Волині). Разом із князем поїхав і митрополит Климент. Упродовж 1149 та 1150 років митрополит разом із князем двічі повертався та залишав Київ. Нічого не відомо про час перебування митрополита у Володимирі. Є припущення, що в цьому граді митрополит Климент бував неодноразово й посприяв тут активізації культурного та освітнього життя, бо у другій половині XII ст., коли Володимир опиняється у володінні Ізяславичів, місто перетворюється на значний культурний осередок. Так, уже син Ізяслава II Володимирський князь Мстислав будує тут прекрасний Успенський собор, а у XIII ст. тут пишеться Галицько-Волинський літопис, де літописець надає таку ж характеристику князю-філософу Володимиру Васильковичу, яку його попередник у Києві надав митрополитові Клименту Смолятичу [8].

Князь Юрій двічі на короткий час обіймав Київський стіл і, тільки після смерті Ізяслава утвердившись на ньому на довший час, звернувся до Константинополя з проханням надіслати в Київ митрополита, який, прибувши на кафедру (1156 р.), зразу ж піддав прокляттю всіх священників, поставлених своїм попередником митрополитом Климентом, та покійного князя Ізяслава II. Після смерті князя Юрія (†1157 р.) митрополит Костянтин I змушений був тікати з кафедри від гніву синів проклятого ним князя Ізяслава, які, вступивши на Київську кафедру (навесні 1158 р.), хотіли повернути митрополію Клименту, але проти цього виступив їхній дядько князь Ростислав Мстиславович Смоленський. Тому було вирішено просити нового митрополита.

Митрополит Костянтин ще деякий час сподівався повернутися на кафедру, перебуваючи у Чернігові, але цього так і не сталося. «Прославився» він оригінальним заповітом, згідно з яким після смерті його тіло мало бути викинуте за межі міста на розтерзання псам. Цей заповіт виконали, хоча останки митрополита з часом все-таки поховали у Спаському соборі Чернігова [8].

У 1161 р. прибув митрополит Федір, який уже в наступному 1162 чи, за свідченням декотрих дослідників, у 1163 році упокоївся. За цей час князь Ростислав кардинально змінив свою позицію щодо митрополита Климента, напевне, до кінця розібравшись з цим питанням через спілкування чи то з прибулими митрополитами, чи то із самим Климентом та іншими архіпастирями, чи то зі своїми племінниками – синами князя Ізяслава. Так, після смерті митрополита Федора князь відправляє

посольство в Константинополь із проханням визнання законним митрополитом саме Климента. Однак його посол дорогою зустрів нового митрополита Івана, якого патріарх, напевне, дізнавшись про зміну настроїв князя, чимшвидше надіслав у Русь, щоб митрополичий престіл не був зайнятий Климентом.

Разом з новим митрополитом, щоб князь прийняв його, прибув імператорський посол із щедрими дарами. Як розвивалася ця історія в подальшому не відомо, бо князь і справді спочатку не хотів прийняти нового митрополита-грека. Цікаво, що у всіх списках Київського літопису, де говориться про приїзд митрополита, наявний пропуск. Що відбулося тоді, достовірно не відомо, але князь Ростислав усе-таки прийняв нового архієпископа, виголосивши такі слова: «Я цього митрополита за честь і за любов царську нині прийму, але в подальшому якщо патріархи, без відома й погодження з нами, проти правил святих апостолів (!), в Русь митрополита поставлять, не тільки не прийму, але й закон зробимо вічний вибирати та поставляти єпископів Руських з повеління великого князя» [2, с. 313–314]. Поставлення митрополита Івана на кафедру відбулося в 1164 р. З цього часу руські літописи нічого не пишуть про Климента. Можливо, він направився у Володимир, де правив Мстислав Ізяславович, який прихильно ставився до колишнього митрополита.

Твір митрополита Климента, авторство якого не викликає ніяких сумнівів, зберігся до нашого часу. Це – відповідь смоленському священику Фомі з назвою «Послання, написане Климом, митрополитом Руським, священику Фомі і розтлумачене Афанасієм-ченцем». Щодо часу його виникнення, то це точно до 1154 року – року, коли помер князь Ізяслав, який у посланні згадується ще як живий [7]. Завдяки цьому твору ми частково можемо відтворити певні риси характеру митрополита. Крім автентичного послання, під іменем митрополита Климента відомі такі твори: «Кілька відповідей у так званих “Питаннях Кирила”», «Слово про любов Климента», «Слово на суботу сиропусну».

Про пресвітера Фому не збереглося відомостей, окрім тих, які знаходяться в листі митрополита Климента. Як пише П. Кралюк, «цей пресвітер, напевно, був смолянином і наближеним до смоленського князя Ростислава Мстиславича, рідного брата Климентового покровителя – князя Ізяслава. Примітно, що Климент посилається на якесь своє “писання” до цього князя, яке стало відоме пресвітерові Фомі» [8].

Напевне, як послання митрополита Климента до Фоми, так і послання чи ж писання пресвітера Фоми до владики Климента

стали своєрідним відображенням тогочасної полеміки, що виникла внаслідок поставлення на митрополичий престіл українця (русича) та є відображенням богословських поглядів не тільки інтелектуальної еліти, але й свідченням ставлення до цього питання князівських родів. Саме перед правителями й зачитувались ці листи-послання, бо, як пише Климент, він читав його «перед багатьма слухачами й князем Ізяславом» [7]. Ймовірно, і Смоленський князь Ростислав Мстиславович, маючи у своїх володіннях на кафедрі Смоленській єпископа-грека Мануїла, був добре ознайомлений не тільки з писаннями й думками визначних богословів свого часу, але й підтримував «візантійську партію», тобто противників митрополита Київського в цій ситуації.

Спробуємо здійснити коротку характеристику «Послання священику Фомі», яке було написано митрополитом Климентом між 1147 і 1154 роками. Безсумнівно те, що «Послання» безпосередньо пов'язане з обранням на Київську митрополичу кафедру Климента. Хоч мова в ньому йде переважно про теоретичні питання, все ж головна мета автора відкинути висунуті на його адресу звинувачення в марнославстві, тобто любові до слави, і довести своє право на обіймання ним кафедри Київського митрополита.

Митрополит Климент у «Посланні» постає досить мудрою та врівноваженою людиною, яка, незважаючи на свій високий статус у Церкві та можливості, звертається до свого опонента, називаючи його «любим у Господі братом», таким чином намагаючись його переконати в неправдивості або надуманості звинувачень на свою адресу. Уважно проаналізувавши твір, можна впевнено говорити про значну перевагу митрополита Климента над своїм адресатом [8].

Митрополит доводить, що не шукає ні слави, ні багатства, ні влади: «...від всього цього я, окаянний Клим, вільний цілком, а замість домів, сіл і бортів, і покосів, і ланів, і сярів, і ізгоїв – землі чотири лікті у мене, щоби могилу викопати. І у цієї могили самовидців багато. Тож як могилу свою бачу по сім раз кожного дня, навіщо ж мені марнославство?» Щодо прагнення його до влади митрополит пише, що один Бог «знає, як молився я, щоб позбутися влади!». Однак не може противитися Божому велінню, «коли що трапиться». Йдеться про його поставлення на митрополита [7].

Варто зазначити, що «Послання» збереглося у тлумаченні ченця Афанасія, що ускладнює розуміння думок самого митрополита Климента. Ким був цей чернець Афанасій і які тлу-

мачення біблійних розповідей, що складають більшу частину твору, належать йому, з'ясувати майже неможливо [10, с. 68]. На основі текстологічного і джерелознавчого аналізу «Послання» дослідники прийшли до думки, що Афанасій належав до послідовників митрополита Климента, або ж був його молодшим сучасником, можливо учнем, та жив не пізніше XIII ст. [8].

Разом з тим дослідник М. Нікольський, вивчаючи «Послання» митрополита Климента, встановив, що більшість наведених у тексті тлумачень у буквальному сенсі запозичені з перекладів грецьких творів. Наприклад, зі «Слів вибраних» святителя Григорія Богослова, або ж зі збірника тлумачень «Ізборник XIII в.». Хто використовував ці твори – чи сам митрополит Климент, чи ж чернець Афанасій – достовірно з'ясувати неможливо. Тому, так чи інакше, потрібно розуміти умовність висновків, які торкаються поглядів чи ж розуміння тих чи інших питань митрополитом Климентом [10, с. 67–69].

У «Посланні» до священика Фоми митрополит Климент приділяє найбільшу увагу можливості символічного та глибокого тлумачення Священного Писання Старого й Нового Завіту. Здавалося б, про що тут вести мову, адже вже в той час в Русі були відомі надзвичайно багато тлумачень, перш за все отців Церкви, на ті чи інші книги Священного Писання. Та й самі руські мислителі, зокрема святитель Іларіон у своєму «Слові про Закон і Благодать», вдаються до широкого тлумачення Слова Божого. Однак митрополит Климент змушений доводити священику Фомі й теоретично обґрунтовувати своє право детально досліджувати Божественне Писання. Не відкидаючи буквально розуміння текстів Біблії, для митрополита вони мають перш за все символічне значення.

Цим митрополит Климент наче продовжує працю святителя Іларіона. Так, в історії людства архіпастир виділяє три стани, що поступово міняють один одного: Завіт, Закон і Благодать. Перші з них важливі тільки в поєднанні з останнім і є своєрідними прообразами або ж пророцтвом справжньої Істини, яка з'являється у втіленому Слові Божому Господі нашому Ісусі Христі та в заснованій Ним Церкві. Порівнюючи підзаконних ізраїльтян та язичників, які жили до й поза Законом, митрополит Климент надає перевагу останнім, бо вони є ближчими до Бога через можливість відверто повірити у Христа. Ізраїльтяни не можуть переступити Закон, бо він «тінь» або ж перешкода для благодаті. Таке розуміння циклічності й разом з тим невідворотності часу знову зближує митрополита Климента зі святителем Іларіоном.

Елементи раціоналізму, що присутні у митрополита Климента (зокрема при поясненні Євангельських чудес), звичайно, не виключно його заслуга. Як зауважив М. Нікольський, митрополит Климент активно використовує праці візантійських богословів, особливо Феодора Кирського й Микити Гераклійського [10, с. 68–72]. Так що митрополит Климент, безсумнівно, не виходить за межу та чітко дотримується православного віровчення. Однак, використовуючи символічно-алегоричний метод, він має набагато більше можливостей для пояснення та побудови своєї картини світу. При цьому він застосовує тут не тільки християнські тексти, але й залучає твори античних філософів – Гомера, Арістотеля, Платона.

Центральний, або ж визначальний, момент у побудованій владикою Климентом картині світу – ідея «Божественного влаштування», доцільності та цілеспрямованості всього суцього. Митрополит Климент поділяє панівні на той час уявлення про те, що Бог, будучи непізнаним Сам по Собі, може бути пізнаним через Своє «творіння», тобто створений Ним світ. Отож, вивчення законів природи і є шляхом до пізнання Бога та вищої суті людського життя.

Але якщо цілеспрямованість та розумність навколишнього світу – результат «Божого Промислу», то через свої вчинки, звернені чи не звернені до Бога, людина може впливати на навколишній світ, а Бог у свою чергу – піти заради людини на будь-яке діяння. У цьому полягає основна думка розповідей митрополита Климента про святителя Григорія Богослова, про пророка Іону, про трьох отроків.

Щоправда, таке трактування перейняте автором із грецьких джерел. Саме для доведення цієї ідеї владику Климент запозичує звідти ж розповіді про фантастичних, здібних до надприродного тварин, але надає їм зовсім інший відтінок. Цілком імовірно, що саме тут попрацював чернець Афанасій. Помітні сліди вставок, які розривають послідовну розповідь. Незалежна воля людини в цьому розумно влаштованому світі, можливість її за своїм бажанням розпоряджатися створеною Богом річчю – не якесь виняткове право, а скоріше нагадування про місце і призначення людини у світі. Людина, з одного боку, творіння Боже, а з другого – вінець того ж творіння, зосередження Всесвіту.

М. Нікольський подає ще один твір, який приписує митрополитові Клименту, а саме: повчання «В неділю святих, слово про всіх преподобних отців наших, душекорисне» [10, с. 222]. Митрополиту Клименту приписують також авторство й інших

творів, зокрема «Слова в суботу сиропусну» і «Слова в суботу всіх святих», які є панегіричними повчаннями, побудованими просто, невибагливо, без виразного поділу на частини. Однак їхній стиль досить гарний, що вказує на авторство освіченої людини. У першому повчанні подано надмірне перераховування безкінечного числа різних святих, що ускладнює його сприйняття. Друге повчання значно коротше та більш поетичне. Крім Священного Писання та церковних молитов, тут не видно ніякого іншого впливу. Ці повчання можна з упевненістю назвати повністю оригінальними.

Перше повчання оповідає про те, що ніхто не в змозі порушувати тих святих отців, чесних мужів, яких бачили різні країни, а між ними і наша Києво-Печерська лавра. «Між ними прославляємо святого Антонія Великого й інших, чесних жінок... бо прийшов день їх блаженної пам'яті. Потрібно наслідувати їх діла, бо святі дбали про своє спасіння, трудилися, постили, молилися, любили правду. За їх прикладом ми повинні покинути мамону, багатство світу, полюбити Христа, Бога і взяти Хрест Його, залишити свою волю, дбати про спасіння, хто правдою, хто милостинею, хто терпінням, але всі любов'ю й вірою в Христа Бога, в Пресвяту Тройцю». У другому повчанні йдеться про те, що через гріх Адама людство потрапило під прокляття й отримало смерть, але Бог помилував своє творіння і послав Сина Свого, Який перемиг диявола та увів усіх праведників у рай. «Тих святих ми сьогодні й вшановуємо. Ми повинні прославляти Христа Бога, який спас людство, і промовляти: радуйтесь апостоли, пророки, патріархи, мученики, мучениці, монахи, православні князі Борисе й Глібе, Феодосіє...» [10, с. 223–227].

Варто сказати, що, крім Священного Писання, у повчаннях, які приписують митрополиту Клименту, не помітно ніяких інших впливів. Та й Слово Боже вживається тут досить помірковано, не так, як у святителя Іларіона. Митрополит Климент Священне Писання подає не дослівно, а, зберігаючи основний зміст, перефразовує. Так, у першому повчанні знаходимо тільки дві короткі цитати зі Священного Писання, а в другому – їх взагалі немає, тільки в кінці відчувається певний вплив церковної молитви. Однак повчання наповнені гарними риторичними фігурами, які свої аналогії мають у Священному Писанні та церковних молитвах. Автор, по можливості, намагається часто згадувати не тільки свою країну, але й руських святих. Так, коли в першому повчанні він перераховує різні країни, святих мучеників, то зразу ж згадує і про Києво-Печерський монастир та

про преподобних Антонія і Феодосія. Не забуває митрополит і про страсотерпців князів Бориса і Гліба, князя Ігоря, що був убитий киянами (у 1147 р.). Крім цього, тут є чимало згадок або ж натяків на тогочасне життя.

Хоч його твори по-різному характеризують дослідники, але митрополит Київський і всієї Руси Климент Смолятич є досить яскравою постаттю в історії богословської думки Київської держави XII ст. Як високоосвічена людина він мав неабиякий авторитет серед своїх сучасників, і не випадково саме його, подібно до святителя Іларіона, було обрано Собором єпископів на Київську кафедру. Зрозуміло ж, що його повчання та писання мали великий вплив, як на слухачів, так і тих, хто пізніше мав можливість їх вивчати.

1. Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 1. – 296 с. + (I–XLVIII).
2. Голубинский Е., прот. История Русской Церкви. – Изд. 2-е. – М.: Крутицкое патриаршее подворье; О-во любителей церковной истории, 1997. – Т. 1 (первая половина тома). – 968 с.
3. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т. 3 / Упоряд. В. В. Яременко; приміт. С. К. Росовецького. – К.: Либідь, 1993. – 285 с.
4. Златоструй. Древняя Русь X–XIII веков. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 304 с.
5. Епіфаній (Думенко), митр. Обрання першоєрархів-українців на Київську кафедру, як шлях до автокефалії Української Православної Церкви // Труды Київської Духовної Академії : науковий збірник Київської православної богословської академії / Ред. кол.: митр. Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Епіфаній (Думенко) (гол. ред.) [та ін.]. – [К.], 2016. – №16 (188). – С. 5.
6. Киево-Печерський Патерик / Пер. із церковносл. М. Кашуба і Н. Пікулик. – Львів: Свічадо, 2001. – 192 с.
7. Клим Смолятич. Послання, написане Климом, митрополитом Руським, священнику Фомі і розтлумачене Афанасієм-ченцем / Перек. Оксани Сліпушко [За виданням: Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К., 2001. – Т. I. – С. 393–397]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr66.htm>
8. Крालюк П. Климент Смолятич як богослов і церковний єрарх. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/65706/
9. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>
10. Никольский Н. О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века / Никольский Н. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1892. – 233 с.
11. Памятники литературы Древней Руси. XII век / Дмитриева Л. А., Лихачев Д. С. (ред.). – М., 1980. – 736 с.
12. Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI – первая половина XIV в. [отв. ред. Д. С. Лихачев]. – Л.: Наука, 1987. – 516 с.
13. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам: В 3 т. / И. И. Срезневский. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1903. – Т. 3. – 1903. – 1000 с.